

„ЖИТИЕ И СТРАДАНИЯ ГРЕШНАГО СОФРОНИЯ“ И ЗАПАДНОЕВРОПЕЙСКИЯТ ПРОСВЕЩЕНСКИ РОМАН

Николай Аретов

Изследвачи като Б. Пенев, а в по-ново време П. Динеков и Г. Гачев¹ маркират сходството на „Житие и страдания“ с някои просвещенски литературни форми и като по правило не мотивират твърденията си. П. Зарев например пише за „приближаване... повече до плутовския роман, отколкото до средновековната житийна литература“². Е. Георгиев смята, че „произведението получава смисъл... на един типичен просвещенски роман с дълбок обществен резонанс и ярка възпитателна цел“³.

Задачата на тази статия е да направи опит за разгръщане на споменатите констатации, да потърси смисъла и формите, в които се реализира забелязаното подобие, да се разкрие типологическият му характер. Излиза се от презумпцията, че по този начин се създава възможност за доуточняване на мястото на Софроний в развитието на българската литература.

При разглеждането на „Житие и страдания“ погледът на литературния историк винаги е привлечен от поп Стойко — единствения постоянен герой в творбата, всички други са епизодични. М. Арnaudов го характеризира така: „Добротата е основното вътрешно качество на този свещеник, роден сякаш тъкмо за наложеното му от случая звание.“⁴ По-надолу той се спира на неговата „християнска търпеливост“, „беззлобие“ и „чувство за дълг“. По подобен начин възприема героя и Б. Пенев. Успоредно с тези качества, а на места дори доминиращо е и едно друго — способността на героя да се приспособява към обстоятелствата, за да се „самосъхрани“⁵.

В по-ново време К. Мечев посвещава едно свое изследване на личността на Софроний.⁶ И тъй като основен източник за него е житието, то и изводите му важат за поп Стойко. Плодотворната идея на Мечев да изгради портрета на просветителя въз основа на неговите „теоретически разсъждения“ („Краткое нравов учение“) спомага за изграждането на една по-детайлизирана представа за героя. Той е: уповаващ се на бога човек, почитащ родителите си, гневно порицаващ лъжата, разврата и празнодумието, съчувстващ на онеправданите, малко сует-

¹ Б. Пенев. История на новата българска литература. Т. II. С., 1977; Доситей Обрaдoвич у нас — Сп. БАН, 1912, кн. 3; П. Динеков. Из историята на българската литература. С., 1969; Между свои и чужди. С., 1969; Г. Гачев. Ускоренное развитие литературы. М., 1964.

² П. Зарев. Панорама на българската литература. Т. I, ч. I. С., 1966, с. 13.

³ Е. Георгиев. Българската литература в общославянското и общоевропейското литературно развитие. С., 1973, с. 211—212.

⁴ М. Арnaudов. Творци на българското възраждане. Т. I. С., 1969, с. 68.

⁵ П. Зарев. Цит. съч., с. 13.

⁶ К. Мечев. Софроний Врачански. — Лит. мисъл, 1977, кн. 4.

верен, правдолюбив, работлив и упорит (кайратлия), неотмъстителен, кротък, общителен, но и малко недоверчив.

„Такъв е моралът му, който в редица отношения възпроизвежда онова, което като нравствена философия и познание е известно от дамаскинарската книжнина“ — заключава К. Мечев. А тази книжнина е писана за обикновени, близки до природата, непокаварени от цивилизацията хора. Техния морал и житейска философия изразява героят на житието. С тези свои качества той се родее с просвещенския „естествен човек“ в неговите многобройни модификации: Петкан, Наивника на Волтер, монахинята Сюзан на Дидро, Том Джоунз и Джоузеф Андрюз на Фийлдинг и десетки други.

Естественият човек е необходим на просветителите като една неподправена, „природна“ гледна точка към съвременната им цивилизация. П. Зарев отбелязва тази функция на героя на Софроний, но не по-малко важна е и друга, също типично просвещенска функция — героят да послужи за експеримент с неподправената човешка същност. За тази цел просветителите „изпитват“ героите си чрез невероятно много приключения, беди и нещастия. Така е и с поп Стойко — него го бесят, затварят, измъчват, за да може и той да докаже вродената сила, жизненост и доброта на човека.

Качеството на героя да бъде естествен човек, както с известно опростяване може да се обобщи характеристиката на Мечев, а и на другите изследвачи, е задължително константно за цялото повествователно време. Това също го сближава с героите на западноевропейските просветители. Те са обрисувани не като обект, интересен сам по себе си, а като изразители на нравствени и социални явления, на някаква философия, на човешката природа. Поради това не се забелязва особено развитие на героя. Дори и в т. нар. „роман на възпитанието“ („Вилхелм Майстер“), в който би могло да се очаква някакво изменение с героя, се предава само образованието му, възприемането на определен кръг от знания, но не и сложна еволюция от едно състояние към друго.

Неизменността на героя пренася тежестта на интереса при разглеждането на „Житие и страдания“ върху отношенията между героите. При постоянен герой те трябва да съдържат конфликта.

Другите персонажи по правило се намират във фона на изображението и съществуват само за да влязат в отношение с главния герой. Не се проследява по-нататъшната им съдба, сякаш за да не се отвлече вниманието на читателя. Дори синовете и жената на поп Стойко се споменават рядко и докрая остават безимени. По тази своя особеност житието се приближава до ранния просвещенски роман, който има специфична сюжетна схема. Героят му се движи по своя път, по който го чакат многобройни приключения, обикновено несвързани помежду си. Персонажите, които той среща, се появяват много често само по един път, както е например в новелите на Волтер. Тази схема, напомняща онова, което Бахтин нарича „хронотоп на пътя“⁷, е най-характерна за плутовския роман. Но и произведения, при които авантюрната традиция е по-слаба, също са построени по тази схема. Монахинята на Дидро Сюзан, която не е плут, нито пикаро, попада последователно в няколко, сравнително малко приключения, във всяко от които съпътстващите персонажи са различни, а основната сюжетообразуваща линия — конфликтът ѝ със семейството — остава на заден план. Сюзан се движи по своя път не толкова в пространството, колкото във времето, и всеки епизод отминава заедно с участниците в него, към които авторът повече не се връща. Отсъствуват и преки връзки между героите от различните епизоди. Ако се опитаме да се приближим до езика на Бахтин, то тук се наблюдава хронотопът на „житейския път на частния човек през злия свят (джунглата)“ — един неспоменат от големия учен вариант на хронотопа на пътя.

⁷ М. Бахтин. Вопросы литературы и эстетики. М., 1975, с. 392.

Забелязва се разликата между романите на просветителите и на реалистите от XIX в. Стендал, Балзак, Флобер, Толстой и Достоевски изграждат една постоянна мрежа от герои и отношения между тях, която се запазва непроменена докрай независимо от развитието на сюжета. Например отношенията между Шарл и Ема Бовари, въпреки че се изменят, са актуални за всеки момент от романа. Това важи и за братята Карамазови, и за всеки типичен роман на класическите реалисти.

Несъмнено Софроний се приближава до просвещенския хронотоп на пътя. При него отсъства по-късната постоянна мрежа от взаимоотношения между героите, въпреки че нейният зародиш може да се открие в нашата литература още при Софийската книжовна школа. Въпреки че съществува, и то в житие,⁸ тя не съответствува на жанровите особености на Софрониевата творба, приближаваща се до ранния просвещенски роман и затова Софроний не я използва.

Разгледани заедно, другите персонажи се делят на три групи. В първата влизат тези, които причиняват страданията на поп Стойко. Втората група обхваща тези, които му помагат, нерядко те му спасяват живота. Тези две групи са представени набързо, авторът не задържа вниманието ни при тях.

Най-многобройна е третата група. Това е паството на поп Стойко, учениците му. Софроний често прекъсва разказа си, за да ги характеризира. Те са му най-близки, въпреки че постоянно го изоставят и се отказват от него. За тях той пише: „... като мя укорявах на всякий ден, и като мя предадоша старците без кабахат на бостанджи баши като толкова послужих на все селския работи, колико крати излизах на везирския диван зарад селската помош. Двадесет години учих децата им книжное учение, и на всякая неделя, и на всякий празник сказувах поучение, и толкова труд що подях и толкова добро що им сторих и телесно и душевно, а наи после мя предадох на бостанджи баши да мя убие.“ И „думах ми: ето като някои слепец тя храниме, що бяха мои ученици“.

Във взаимоотношенията между поп Стойко и трите групи персонажи се съдържа конфликтът на житието. Той може да се търси на две нива: във взаимоотношенията между поп Стойко и групата, която причинява страданията му; и, на второ ниво — между Стойко и паството му.

Конфликтът на първо ниво е сходен с конфликта в традиционните жития на мъченици — той е между светец и неверници. Но при Софроний отсъства високата патетика на класическите жития от Търновската книжовна школа например (срв. „Мъчение на Йоан Нови“ от Гр. Цамблак). Действието се развива във фолклорно-битова обстановка, нелишена от елементи на хумор — нещо недопустимо за традиционната агиография. Най-подходящ за сравнение е възловият епизод — когато героят отхвърля вероотстъпническите предложения и твърдо понася мъките. В класическата агиография („Мъчение на Йоан Нови“) той е представен с минимум детайли, мъчението е повод да се изкаже във висок стил възхвала на светеца и християнството, в живописни разгърнати сравнения да се порицаят неверниците. Сюжетната страна на житието, която е била важна за раннохристиянската агиография, остава на по-заден план.

При Софийската школа се възражда интересът към сюжета за сметка на типичните риторически отклонения. Увеличават се детайлите, чудесата стават по-правдоподобни, оказва се, че те се извършват не без помощта на хората („Житие на Георги Нови“). При Поп Пейо и Матей Граматик се забелязва и зародиш на психологизъм от несредновековен тип. Тези тенденции намират своето продължение при Софроний. Тук дегероизацията, маркирана при софийските книжовници, достига до крайния си предел — мъченикът целува скута на мъчителя си,

⁸ В „Житие на Георги Нови“ от Поп Пейо например е налице постоянна мрежа от отношенията между Георги, презвитера и съдията.

оправдава се, не иска да умира (геронте на класическите жития приемат смъртта винаги с радост), а след като се спасява, изпива „три четири чаши люта ракия“. И всичко това е предадено с неподправен народен хумор.

Този възлов за „Житие и страдания“ епизод най-ярко напомня за приключенията на Кандид и Том Джоунз. Действието се извършва „по пътя“, а не на традиционното лобно място или тъмница, срещата е случайна и неочаквано завършва щастливо. Разказвайки ни я, авторът се усмихва, тя може би не е правдоподобна, но увлича читателя и го насочва към желаното внушение. Това е важното за Волтер, Фийлдинг, а и за Софроний.

Но представянето на възловия за всяко житие момент в духа на авантюрия роман не измества задължителните му елементи. Останали са: и отблъскващата същност на друговеца, и мъченията, и неуспешният опит със сила да се отклони светецът от „правата вяра“, останала е и твърдостта му (поне по религиозните въпроси), останало е и съчувствието на обикновения християнин (Милош). Всички тези традиционни елементи са трансформирани по линията на развитието на агиографската литература, маркирана от Евтимиевата школа (XIV—XV в.), през Софийските книжовници до Софроний. По тази линия на увеличаване на сюжетността за сметка на риторическите отклонения и намаляване на свръхестественото, на зараждане на психологизъм се достига до „Житие и страдания“ — творба, имаща типологическо сходство с просвещенския роман.

Силното трансформиране на традицията води и до изменения в конфликта на творбата — типичният житиен конфликт (светец — неверници) става недостатъчен. Без да се отказва от него, авторът изгражда и един друг, нов, не типично агиографски. Това е конфликтът на второ ниво — между Стойко и учениците му. Въпреки че той е познат още от Стария завет и Евангелието, тук той има специфичен просвещенски смисъл. Традиционният мотив за неверието в пророка, известен от легендите за Мойсей, губи своята актуалност по времето на разцвета на християнството през Средновековието. Но през робството и упадъка на религията той се съживява под формата на неверие в учителя и проповедника и от практиката на Софроний се пренася в творчеството му. Тук свещенослужителят, „пророкът“ е изместен от учителя, „философа“. В „Житие и страдания“ са отразени педагогическите затруднения на автора, традиционният мотив е преосмислен в духа на просветителската практика и това го сближава с литературата от „века на светлината“.

В представянето на конфликта се забелязва една характерна особеност. На първото ниво той се разрешава и според християнската норма, и според просвещенските разбирания — мъченикът остава несломен от друговеците и „добродетелта е възнаградена“, казано с езика на XVIII в. Не е така на второто ниво. „Имам обаче една скроб и бсю ся от бога като узех аз оное паству на рамена моя и оставах го, на паки надеюся на бога всемилостиваго. . .“ Тук като че ли отсъства разрешението на конфликта, страхът и надеждата се преплитат и допълват. Някоя от двете страни не е предпочетена или осъдена. Едната от тях (поп Стойко) не е осъществила своята възпитателна мисия въпреки многобройните страдания, които е понесла. Другата (паството) не се е „образовала“, не се е издигнала до нивото на учителя си и докрая го изоставя.

Цитираното изречение се намира в рамката, на изхода от разказа за страданията на поп Стойко. То отбелязва нерешеността на конфликта в сферата на повествованието. Но текстът на житието не свършва тук. Всяка завършена литературна творба разрешава конфликта си независимо дали героите ѝ го съзнават. И Софроний пише: „Затова ся трудя и аз сега денем и нощем и да испиша няколко книги по нашему болгарскому языку, та ако не би възможно мене да казувам им сас уста моя да чуят от мене грешнаго някою полезное поучение, а тие да прочетут написание мое и да уполезуется, и за мене недостойнаго бога

да молят, невежество мое исправить, и трудившаго ся прощение сподобити, да би получили и нам десних стояниих в ден страшнаго въздаяния.“

Конфликтът, нерешен в рамките на повествованието, ще се разреши извън тях. Няколкото книги ще довършат проповедническата дейност. Между тях е и „Житие и страдания“. Получава се интересна ситуация — социалната функция на творбата ще разреши нейния вътрешен конфликт. Това разрешение е твърде характерно — книгите, което ще рече просветата, ще разрешат конфликта, ще помогнат на хората и ще свидетелствуват за автора си в деня на страшния съд. Развързката е напълно в духа на Просвещението. Наистина на нас поне не ни е известно подобно отлагане на конфликта в литературата на европейския XVIII в. Но тук, изглежда, влияят и специфичните националноисторически условия. Българският въпрос също все още остава нерешен. Изглежда, тук се обсъскваме с една от проявите на прословутата „хомология на обществените и литературните структури“ (термин на Л. Голдсмит).

Разглеждането на разрешението на конфликта е особено важно, тъй като само чрез него може да се достигне до обобщения за човека, които са характерни за просветителите. По думите на Елистратова „всичките им романи представляват . . . грандиозен експеримент с човешката природа“⁹. Амбицията им да извършат такъв експеримент ги води до създаване на „лабораторни условия“, т. е. до необичайни, неправдоподобни положения, при които на героите се случват невероятни много приключения. Авторите не търсят правдоподобността на събитията, а възможностите и качествата на човека, попаднал в тях. Много по-голямата им задача — да покажат човека изобщо, естествения, „наивния“, т. е. истинския човек, ги отклонява от изискването за правдоподобност. Реализмът тук е в истината за човека, а не за обстоятелствата, в които той попада.

Същевременно не е трудно да се забележи, че „експериментите“ на просветителите са предпоставени, че те са по-скоро „демонстрационни опити“, тъй като авторът им знае предварително резултата и неговата цел е да убеди читателя, а не да достигне до ново знание. За това никой от просветителите няма да бъде изненадан от своите герои, както са изненадани Пушкин и Толстой.

Подобен експеримент с човешката природа извършва и Софроний. Пред неговия герой поп Стойко се изпречат всички възможни „изкушения“: пороците (приключението с турците-содомити), гордостта (сблъсъкът с неграмотните котленски попове), парите (аферата с оцвете и моментът, в който той започва „по гръцки обичай да глобява хората“), болестите и дори неверието, което лесно може да се породява в епохата на друговърско робство и поквара на чуждоземните духовни пастири. Присъствието на всички тези изкушения се обуславя от експеримента с човешката същност: ще продълже ли тя тези препятствия, ще издържи ли на „лабораторното изпитание на голямо натоварване“.

Характерното предпоставяне на резултата, което се забелязва при експериментите на западноевропейските просветители, се наблюдава и при Софроний — той зависи от възгледите на автора, не толкова от действителната човешка същност — още от началното представяне на героя, неговото „голямо прилежание и остроумие“ и смъртта на майка му не само спечелват симпатиите на читателя, но и в известен смисъл подготвят бъдещите „положителни резултати“ от експеримента с него.

Експериментът с героя определя принципната недостоверност на житието като документ. От гносеологически аспект тя е необходима, за да се достигне до истината за човешката природа: изпитанията трябва да са много повече, отколкото могат да сполетят един реален човек, те представляват пълен сбор от всички възможни изкушения.

⁹ А. Елистратова. Английский роман эпохи Просвещения. М., 1966, с. 11.

Същевременно трябва да се има пред вид, че „Житие и страдания“ възниква в началото на новата ни литература. Поради това е било необходимо Софроний да премине през един необичайно богат живот, изпълнен с много страдания. Този живот е агент за възникването на художествената творба, без него тя трудно би се „самозародила“. След появата на все още необясненото желание да опише собствения си живот, след като врачанският епископ е започнал своите „мемоари“, се оказва, че те по съдържание са подходящи за просвещенския роман. От предходните литературни форми авторовото съзнание е било подготвено за изява в тази непозната област. И при създалата се обстановка, вероятно несъзнателно, Софроний е навлязъл в света на художественото, подчинил се е на неговите закони, т. е. отдалечил се е от документалното.

Този процес не е разкрит в пълнота от литературните историци. По силата на своето преклонение пред личността на Софроний те разглеждат „Житие и страдания“, без да се спират на неговата недостоверност. Едва напоследък В. Мутафчиева обръща по-сериозно внимание на различията между автор и герой. И въпреки че тя ги разкрива успешно, а на места дори ги засилва, нейната цел е също биографична — да ни представи истината за Ссфроний, който е изместен от поп Стойко. Тази цел отклонява белетристката от извода, важен от литературоведски аспект — творбата е художествена проза, използваща свободно, като основа, фактите от живота на автора. Преди всичко законите на художественото отражение, а не „правилата на конспирацията“¹⁰ мотивират липсата на пълна достоверност.

Недостоверността на житието определя дистанцираността между автор и герой. Едва ли някой ще се съгласи, че книжовната дейност е заемала незначително място в живота на Софроний Врачански, но героят почти не се занимава с нея, само на едно място се споменава, че с къщата му изгарят и книги. Нещо повече — едва във Влашко се труди да изпише „няколко книги по нашему болгарскому языку“. А Софроний още преди установяването си във Влашко е написал единадесет произведения.¹¹ Явно интересът в житието е насочен към страданията или според просвещенската фразеология — към „приключенията“, т. е. към сюжета на живота, а не към творчеството.

Конкретен израз на дистанцирането между автор и герой е разграничаването на пространствено-временните и особено на оценъчните им гледни точки.¹² На няколко места се забелязва, че авторът наблюдава героя си „от страни“, т. е. те не съвпадат в пространството. „Гледах като вол кои час хочут да мя умертвят.“ Но докато тук все пак може да се отнася и до изключение, възникнало от употребата на устойчиво словосъчетание, то на нивото на оценките разграничаването е прокарано последователно. Забелязва се, че мнението на героя е винаги сбито, най-често определение от типа на „страшен паша беше“ или — за Доситей — „чловяк стар лятами учен и в мудрости наказан“. Авторът използва поразгърнати формулировки от типа на пословиците: „то ест вещь природна: учен чловяк ученаго люби: и прост простаго и пиан пианого“.

Разграничаването на оценките на герой и разказвач е най-ясно, когато те се отнасят за героя. На няколко места разказвачът, опирайки се на своя по-голям жизнен опит, съди героя. „И покварих аз благоговийное живение мое наченах да ходя по негово угодение, по греческое обичаи да глубявам чловеците“. Дистанцирането тук е съвсем ясно, авторът се поставя „над“, което значи „извън“ героя си, за да го осъди. Или на друго място: „И аз като бях осемнадесет години млад и глупав, и не знаях како хоче да излезе стрия мои должен, и како хочут

¹⁰ В. Мутафчиева. Книга за Софроний. С., 1978, с. 120.

¹¹ Срв. В. Сл. Киселков. Софроний Врачански. Живот и творчество. С., 1963.

¹² За тези термини вж. Б. Успенский. Поэтика композиции. М., 1970.

да натоварят всяка неговия дълг на мене. . . “ Тук разграничаването на оценките се базира на по-голямото „знание“ на автора.

Алегоричността е типична особеност на просвещенския реализъм. И тук типологическото подобие е налице. Творбата на Софроний продължава агиографския жанр и запазва неговата алегоричност. Дори и в отделните епизоди може да се потърси и изведе някаква поука. В. Мутафчиева вижда следното обобщение в епизода, сполучливо наречен от нея „Как се беси поп“: „Всяко насилие е сляпо и глупаво, то в крайна сметка е слабо. Якият глупак нито знае какво иска, нито как да го постигне — той винаги ще бъде измамен от хитроумния човечец.“¹³ До нравоучителен смисъл на отделните епизоди достига и К. Мечев, сравнявайки житието с „Краткое правоучение“.

Не може да не се забележи, че алегоричността на житието никъде не достига до пряко формулиране на поука. Това, от друга страна, го сближава с т. нар. „неалегорична повест“ по терминологията на А. Кетл. Опозицията алегорична притча — неалегорична повест е градационна, т. е. и двата ѝ члена са маркирани с едни и същи признаци, но в различна степен. А тези признаци според Кетл са: от една страна, алегоричност, а, от друга — „интерес към външната пластика, правдиво представяне на действителността“¹⁴. И двата признака се забелязват в „Житие и страдания“, при това в съотношение, наподобяващо съотношението в западноевропейския роман на XVIII в. Отнасянето на „Житие и страдания“ към класификацията на Кетл показва още един път, че то се родее с типичните процеси в литературата от „века на светлината“.

Характерната за творбата на Софроний автобиографичност я уподобява с просвещенския роман и по още една особеност на просветителския реализъм — близостта с нехудожествените литературни видове. Тази близост се съдържа не толкова в евентуалното, но малко вероятно „служебно предназначение“, колкото в това, че житието поема функциите на проповедта — един публицистичен жанр. Оттук произтича стремежът да се въздейства пряко на читателите, да се „възпитава и поучава“ — стремеж, трансформиран в характерната „активност“¹⁵ на просвещенската литература. Този стремеж довежда Софроний до имитиране на документалност, на мемоарна литература, познато ни от творчеството на просветителите. При тях имитирането на достоверност се изразява в използване на сюжети, взети направо от пресата („Робинзон“), което придава очерков характер на литературата. Стилът също се изменя. Например Суифт в „Гъливер“ е много близко до стила на памфлетите си; при някои новели на Волтер разликата от памфлета е незабележима. Може би едно по-обширно изследване ще докаже, че публицистиката е „моноформа“ не само на Българското възрождане, но и на Западноевропейското просвещение. Основание за подобно твърдение дава и творчеството на Фийлдинг, Голдсмит, Русо и енциклопедистите.

Приближаването до документалистиката се извършва и по линията на вмъкване на „автобиографичен пласт“ при Волтер, Фийлдинг, а Стърн се появява като пастор Йорик и в „Сантиментално пътешествие“, и в „Тристрам Шенди“. А когато все пак разказаната история не е автобиографична, то тя се представя най-често като истинска — като писма, дневник или ориенталски ръкопис, намерен от автора. Белегистиката на XVIII в. като че ли не смее открито да скъса с действителността, да демонстрира същността си на художествена фикция. Това е обусловено от задачите, които тя си поставя — да влияе пряко върху живота.

И просветителите пишат предговори от името на „издателя“ и „редактора“, в които понякога дори оспорват уместността от публикуването на „толкова интимна кореспонденция“, или нейната достоверност („Опасни връзки“ на Лак-

¹³ В. Мутафчиева. Цит. съч., с. 83.

¹⁴ А. Кетл. Введение в история на английския роман (XVIII в.). М., 1966, с. 35 и надолу.

¹⁵ Вж. Проблемы Просвещения в мировой литературе. М., 1970, с. 7—37.

до); появяват се писма на автори, които не са съгласни с „редакторските корекции и съкращения“ („Гъливер“). Всичко това е чуждо на сюжета, то стои „извън“ него и е само похват, чрез който се имитира достоверност. Въпреки че тези бележки и уточнения са извън сюжета на описваните приключения, те влизат в структурата на романите, разширяват палитрата на изразните средства.

Всичко това е непознато на българския книжовник от началото на миналия век. Но Софроний намира свои, домашни средства за изобразяване на условна достоверност — автобиографичните и историческите бележки, познати на българската литература. Те са разпръснати из цялото житие и обикновено нямат връзка с развитието на сюжета. Така е със забележката за отиването до Света гора, така е и при представянето на историческите събития: „Начена турчина война баталия и сас московца и сас немица, и зимуваши Иусуф паша везир на Русчук, син мои поиде у Влашко и узе свини.“ Тези отклонения по функция са подобни на предговорите на просвещенските романи — те създават атмосфера на достоверност, включват житието в линията на единствената документална литература от епохата — историческите хроники. Те, също както и предговорите, влизат в структурата на житието.

Успоредно с включването на летописните бележки Софроний „възпроизвежда духа на епохата, рисува нравите“¹⁶, което също го сближава със западноевропейските просветители, за които правоописателните и нравоучителните отклонения са обикнат похват.

Както беше посочено, стремежът да се имитира достоверност произтича от желанието да се въздействува върху читателя. Според Елистратова по отношение на човека просветителите се придържат до „обоснования от Лок централен принцип на просветителската етика — първопричината за щастието и нещастията произхожда от самия човек“¹⁷. Това е изходната предпоставка за творчеството на английските романисти от XVIII в. Еманципирането на човека от силите, стоящи над него, е процес, започнал през Възраждането и достигаш кулминацията си в епохата на Просвещението. Неслучайно много изследвачи твърдят, че Ренесансът и Просвещението са „два етапа от един процес“¹⁸. Голямото значение, което се отдава на човешките възможности, определя желанието да се подобри човешката природа. Литературата и обществената дейност на просветителите са насочени изцяло към „възпитанието“ в най-широк смисъл. Може би именно засилването на интереса към възпитанието, неговото универсализиране е най-общата тенденция в епохата на Просвещението. А точно такива „най-общи тенденции“¹⁹ трябва да стоят в основата на типологическите изследвания.

А педагогическото начало присъства не само в многобройните трактати от епохата (като „За възпитанието на децата“ от Джон Лок), в романа-трактат на Русо „Емил или за възпитанието“, в жанра роман на възпитанието, но и в цялата литература от „Робинзон“ до „Тристрам Шенди“.

Не само възпитанието, но и обучението — другата страна на педагогиката — занимава просветителите. Те се стремят да въоръжат човека със знания и резултат от този стремеж е разцветът на популярните научни изложения. Енциклопедията и многобройните философски, съвременни, музикални и други речници се превръщат в своеобразна мода. „Физика, пази се от метафизика!“ е девизът на Нютон (1642—1727), той ръководи науката от „века на светлината“, той определя задачите ѝ. И въпреки интересната критика на Хегел²⁰ той изиграва определено положителна роля във „възхода на човека“.

¹⁶ Б. Пенев. История. . . Т. II, с. 240.

¹⁷ Елистратова. Цит. съч., с. 11.

¹⁸ Вж. Проблемы Просвещения в мировой литературе, с. 41.

¹⁹ Срв. Н. Конрад. Запад и Восток. М., 1966.

²⁰ Вж. Г. В. Ф. Хегел. История на философията. С., 1966, с. 408—409.

В България по времето на Софроний за наука не може да се говори, но се забелязва стремеж към разпространяване (популяризиране) на научни по своята проблематика знания. Началото е много преди Рибния буквар и разцвета на учебникарска книжнина. То може да се търси в дамаскините, които по думите на Д. Петканова са „източник на знания“²¹ за хората от XVIII в.; и по-късно в историята на Паисий, чието изложение е близко до научно-популярното.

Книжовникът Софроний е познавал съвременната му „наука“ в пределите на Турската империя. Той оценява по достойнство първите родни опити (двама му преписа на „История славянобългарска“) и доразвива популяризаторските тенденции в нашата книжнина. В тази линия може да се разглежда съчинението му за трите вери — първото с културно-историческо съдържание в новата ни литература, ако не се смятат преписите на догматически християнски произведения. Просвещенски по своята същност е и интересът му към ориенталското.

Нов етап в популяризирането на научни знания Софроний започва с превода на „Гражданское позорище“. Това е не само първият славянски превод на съчинението на Марлиан, но и първата книга на български език, посветена на социологически проблем. Социологически с известни уговорки, тъй като социологията като наука възниква по-късно. „Гражданское позорище“ определено кореспондира с идеите, подготвили Френската буржоазна революция, то е и първият, а може би и единствен български превод на идеите за просветена монархия.²²

Преписите на Паисиевата история и „Гражданское позорище“ заедно с „Философските мудрости“ оформят представата ни за Софроний като сериозен и последователен популяризатор на научни знания — черта, по която той се родее с една типично просвещенска тенденция, най-пълно реализирана във френската Енциклопедия.

От всичко това обаче не следва да се съмняваме в религиозния мироглед на Софроний.²³ Той остава докрай предан на своята вяра — основна обединяваща народа ни сила по времето на робството. Ето защо жанрът житие е още жив при него. А същевременно „житията служат преди всичко на задачите на духовното възпитание на човека“²⁴ и поради това не влизат в противоречие с основната тенденция на просвещенската литература. А и традиционните християнски добродетели в Софрониевата интерпретация не противостоят на добродетелите на „естествения човек“. Софроний само набляга на страданията, на които човек се подлага в желанието си да помогне на другите. А това желание е характерно и за много от героите на Волтер и Фийлддинг, нерядко то им причинява много неприятности.

При Софроний тези неприятности, прераснали в страдания, са в центъра на повествованието. Тяхната значимост е посочена още със заглавието. И целият сюжет представлява низ от епизоди, почти винаги съдържащи елемент на мъчение — затваряне, бесене, бой. . . Така че страданията на един свещеник се превръщат в обект на творбата. Такъв по принцип е обектът на всяко житие и това, „що Софроний ни е разказал за себе си, съвсем уместно и оправдано е озаглавено житие“²⁵, то не е проста традиция.²⁶ Софроний рязко скъсва с нея, пишейки

²¹ Д. Петканова - Тотева. Дамаскините в българската литература. С., 1965, с. 33.

²² Вж. В. Киселков. Цит. съч., с. 201; И. Л. Конев. Литературни взаимоотношения и литературен процес. С., 1974, с. 136—137; Е. Георгиев. Българската литература в общославянско. . . с. 210—211.

²³ Религиозният мироглед не е преодолян от просветителите. Наред с механическия материализъм през XVIII в. са разпространени още и деизмът, „религията на сърцето“ на Русо, а и учението на Беркли. Така че религиозността на Софроний не е в противоречие с близостта му до литературата от „века на Волтер“.

²⁴ А. Робинсън и Н. Дълевски. Софроний Врачански и его жизнеописание в кн. Софроний Врачански. М., 1976, с. 94.

²⁵ Б. Пенев. История. . . Т. II, с. 241.

²⁶ Противно на това, което смята Д. Петканова, в заглавието се използва значението „произведение от агиографския жанр“ на думата житие. За значението „живот“ Софроний използва формата „живение“. Срв. Хилядолетна литература. С., 1974, с. 273.

за себе си, и не би му било много трудно да се откаже от традиционното заглавие, но той има дързостта именно с него да направи новаторска стъпка, разглеждайки себе си съизмерим със светците, герои на традиционните жития — постъпка, характерна за възрожденския дух. Наистина на Запад ренесансовите личности предпочитат да се поставят редом с античните богове, герои и поети,²⁷ които обаче са непознати у нас по времето на Софроний.

Но нашият книжовник е лишен от необикновеното самочувствие на западноевропейските възрожденци. Той споменава името, с което е известен, само в заглавието, в текста се говори за поп Стойко (в същност това име се среща само два пъти), той е „мъченикът“²⁸. Единствено в заглавието Софроний изменя на скромността си — традиционна и просветителска. Дори и автопортретът му не показва каквото и да е себепреклонение. И все пак съществуването на автопортрет и автобиография разкрива интереса на книжовника към собствената му личност. Този интерес е нещо ново за българската култура. Освен инцидентния портрет на поп Добрейшо (XIII в.), той се появява през Възраждането, и то почти едновременно у поп Пунчо и Софроний, десетилетия по-късно автопортретният жанр разцветява при Захари Зограф и Станислав Доспевски.

Интересно е, че дейността на поп Пунчо се пресича и в други направления със Софрониевата — той също преписва Паисиевата история и добавя приписка с автобиографичен характер, също подготвя за печат свой сборник: в известен смисъл поп Пунчо е един нереализирал се Софроний. От аналогията между двамата книжовници се вижда, че идеята за създаване на автопортрет не е индивидуално хрумване, тя се поражда на точно определен етап у книжовници с общи интереси и намира своето развитие в по-късния културен живот на епохата. Въобще Софроний не е сам в своите ренесансови и просветенски изяви. Един Йосиф Братати например достига до формулировка, поразително напояща за възродената от Лок антична „табула раз“. В едно свое нравоучение той пише: „Понеже душа младо дете подобна е *бело платно*, и аще ва каква боя поставиш его, та остае ему до последи.“ Явно е, че не само идеите, но дори и образното им предаване са типологически подобни.

Но дръзкото себеспоменаване като че ли се изчерпва със заглавието — следват страданията. Те започват още в началото — героят е онеправдан още в най-ранното си детство: „И като съм бил три лета, преставила ся мати моя, и отец мой поял, другую жену шо беше люта и завистлива. . и токмо свое дете гледаше, а мене все отритваше.“ Това съобщение би могло да послужи за код при осмислянето на произведението. То се намира в самото начало и е първото впечатление на читателя за героя, към което той ще се връща след всеки епизод, ще го налага върху следващите събития, за да търси сходствата и разликите им от него. Това съобщение насочва към житийното възприемане на сюжета, към „житийната конвенция“. То съдържа една характерна особеност на страданията на героя, която авторът иска да ни внуши: те имат причина извън героя, той не е „виновен“ за тях. Това проличава от мястото на кода — ранното детство на героя, когато човек няма и не може да има никаква вина, никакъв грях.

Ако чрез това съобщение се декодира сюжетът на „Житие и страдания“, се забелязва, че героят много често страда, въпреки че е невинен. Така началното кодово съобщение съдържа същността на всеки от следващите епизоди. Пролитава подборът на Софроний при представянето на живота му. Авторът последователно се отказва да описва важни моменти от своя живот, които нямат връзка

²⁷ Срв. Я. Буркхарт. Култура и изкуство на Ренесанса в Италия. С., 1947, гл. Модерна слава.

²⁸ Интересно е, че и в „Позив-обръщение към българския народ“ се използват също две имена: Софроний и Серафим.

със страданията като обект на житието. Такива са: срещата с Пансий, престоят в Света гора, евентуалното му отиване до Цариград във връзка с ръкополагането му (споменато в писмо на Раковски²⁹) и познанството му със Замбин още в България. Както се вижда, премълчаните факти, към които може да се прибави и книжовната му дейност, са от съвсем различен характер и премълчаването им, породено от специфичната тенденция към избирателност, може да се обясни само с художествени, а не с конюнктурни причини.

Не само подборът на събитията, но и представянето им разкрива тяхната житийна насоченост. Показателен в това отношение е следният момент: „Пойдох на Карабонар. Седях и тамо една година, ала тамо мирно поминах и като излязох от тамо, плачаха християните зараз мое разлучение. . .“ Цяла година, през която се е случило нещо, способно да разплаче християните, е спомената само с няколко кратки изречения. Така е и с шестте месеца, прекарани в Света гора, с престоя при Доситей и още няколко епизода. Но представени съвсем бегло, те не са премълчани. Оказва се, че животът на реалния Софроний съдържа три типа събития: премълчани, представени набързо и по-подробно разказани. Първите нямат отношение към житийната страна от живота на автора и за това са пропуснати. Вторите също не са свързани със страданията и това обосновава беглото им представяне. Но те съдържат някои допълнителни житийни черти и това определя присъствието им в повествованието. Те маркират отношението на обикновения християнин (карабунарски епизод) или връзката с религиозния център (Света гора). Освен това те заедно с бележките в летописен стил имитират документалност.

Но съвременен този втори тип събития е проява на „литературния етикет“³⁰, те само маркират житийния характер на повествованието и затова са представени в „общ план“³¹. Когато повествованието преминава към същинския си обект, планът на изображение се сменя, детайлите стават забележими, времето се „разширява“³². Такива са по-подробно предадените епизоди, които по правило съдържат елемента страдание: срещата със содомитите в Цариград, престоят на турската войска в Котел, зложичеството на Стойко, епизодът „Как се беси поп“, бягството и укриването от кърджалиите и други. Сгъстяването и разширяването на времето или смяната на плана на изображение е продиктувано от жанрово-литературни причини, то е типично само за художественото повествование. Във всяко друго (научно, политическо, техническо) то е немислимо, защото тук категорията повествователно време не е актуална и защото трябва да присъствува стремеж разглежданите явления да бъдат представени равноправно.

В цитираното по-горе съчинение Ю. М. Лотман защитава тезата, че сюжетът на всяко литературно произведение може да се сведе до едно събитие, чийто отличителен белег е преминаването от една област на пространството в друга, подчинена на други закономерности. Този преход през цялото време е смятан за невъзможен, но винаги по изключение един герой успява да го осъществи. Дори и без да се приема всеобхватността на тази теза, се забелязва, че сюжетът на „Житие и страдания“ може да се редуцира до едно събитие. Това е преминаването на поп Стойко от поробена България във Влашко.

Събитията в житието се развиват изцяло в един несправедлив свят, свят на мъки и страдания. Не се споменава за съществуването на друг, по-справедлив

²⁹ Вж. Б. С. Т. Ангелов. В зората на българската възрожденска литература. С., 1977, с. 123.

³⁰ Д. М. Лихачов. Големият свят на руската литература. С., 1976, с. 189—211.

³¹ Ю. Лотман. Структура художественото текста. М., 1973.

³² Св. Л. Боева. Категорията време в житие и страдания. — Ез. и лит., 1975, кн. 3; А. Т. Илиев. Сгъстяване и разширяване на времето в литературата и изкуството. — Лит. мис., 1971, кн. 1.

и по-човечен; героят, а и читателят не се надяват на спасение. Но изведнъж се оказва, че съществува такава област от пространството, в която страданията не са неотменим закон. Това естествено не е Влашко от началото на миналия век, което читателят познава и което, исторически погледнато, не е толкова свършено. Но в рамките на житието новата област от пространството е представена като противоположност на познатия жесток и несправедлив свят: с пресичането на Дунава (в митовите нерядко река отделя нашия свят от отвъдния) неочаквано се решават всички проблеми на героя. Дори и новият — напуснатото паство — ще бъде разрешен чрез книжовната дейност.

Едновременно с преминаването в новата област на пространството настъпва край на страданията — обект на житието, — а с това логично идва и край на повествованието, неговото продължение би било „видение“ (визия), отделно произведение, вероятно неподходящо за Софрониевия творчески натюрел.

Заменянето на страданията с едно ново състояние на спокойствие и сигурност (примесени може би с малко угризение на съвестта) отново разкрива близостта с жанра житие. Животът на светеца винаги има един финал — възвисяване и контакт с бога след физическата смърт, т. е. отново преминаване на граница, разделяща универсума на две принципно различни части, при което първата е тази на страданията (особено в житията на мъчениците), а втората — област на спокойствие и блаженство, раят. Тези две части се намират в същото отношение, в което са разгледаните две области на пространството в творбата на Софроний. Аналогичното моделиране на пространството в повестта за страданията на поп Стойко и традиционния агиографски жанр, както и съдбата на героя, пък и неговият характер дават основание да се разглежда „Житие и страдания“ като новаторско произведение от традиционния агиографски жанр.

Освен с житийния творбата на Софроний е сходна и с още един традиционен жанр — проповедно-поучителния. С него врачанският епископ е свързан не само по линията на дългогодишната си проповедническа дейност, но и чрез някои от своите книги: „Поучения и словосказания“ и Неделника. Характерно за проповедите и поученията е, че те са предназначени за устно изказване и носят някои от елементите на устната реч. Същевременно те се пишат и преписват, те са основният градивен материал на така популярните през XVIII в. дамаскини и сборници със смесено съдържание. По този белег житието се приближава до тях: то ни е познато в писмена форма, но устното изложение е имитирано последователно. Най-ясно това проличава във финала: „Амин, сие ми усердно вам желаем, и ви трудившему ся благонаклонени будите и здравствуйте.“

Разглеждайки дамаскините в българската книжнина, Д. Петканова забелязва в нея процес на развитие и обобщава основните му линии. Но тя не назовава една тенденция, която следва от нейното ерудирано и задълбочено изследване — това е тенденцията към белетризация на дамаскинарските слова. Ето нейните основни етапи на българска почва според „Дамаскините в българската литература“: „Често пъти българските книжовници изхвърлят увода, в по-редки случаи и заключението, а преписват само централната част на творбата“. Това показва определен интерес към повествователната страна на словата. „Словата, посветени на живота на светците, целят да *разкажат* (тук и надолу курс. е на Д. П.) за делата и подвизите на християнските герои.“ През XVII в. се появяват религиозно-поучителни разкази“, а също „макар и ограничено, апокрифна литература и светско четиво... от литературно естество или научно“. През XVIII в. „се забелязва обилен поток от апокрифни творби“, „белетристични творби“ и „редица светски произведения“³³.

³³ Вж. Д. Петканова. Дамаскините..., с. 21—23 и 107—128.

Тази тенденция към белетризация и разпадане на традиционния проповеден модел достига до крайната си степен при „Житие и страдания“. Уводът е отпаднал, разказаната история — живота на един светец, — от която се предполага, че читателят ще извлече етична, християнска поука, е заела цялото повествователно пространство. Авторът се отказва от прякото разясняване на постъпките на персонажите — нека читателят сам реши кои от тях са християнски, т. е. нравствени. Изглежда, Софроний, който пише своето житие-проповед в началото на XIX в., е чувствувал настъпването на една нова епоха, която изисква и нови форми. А може би започващото Възраждане, както и робството да са довели до една по-сложна представа за света, в който е вече малко рисковано да се въвеждат твърди морални критерии — явление, характерно за Ренесанса. У Бокачо и някои ренесансови автори се достига дори до дезинтересираност от морала³⁴ или поне до търсене на внушаването на моралните принципи по психологически път.³⁵ Естествено Софроний не е носител на светоглед, адекватен на Бокачовия, но той живее в условията на едно друговерско робство, което дори само по себе си може да разколебае възгледите на ортодоксалния християнин.

Но въпреки трансформациите основното от проповедния жанр е останало: стремежът чрез представянето на една история да се поучава широк кръг читатели от народа. Останали са и някои от главните черти на агиграфския жанр, които бяха разгледани по-горе. Забелязано беше и използването на някои летописни похвати. Всичко това дава основание „Житие и страдания“ да се разглежда като своеобразен синтез³⁶ на два западащи жанра (житието и проповедта), съчетан с особености от трети (летописните бележки) в една нова епоха — националното Възраждане, като при това изразява и нейния нов светоглед.

Логично възниква въпросът за уместността на търсенето на типологически сходства в жанровата област. Но в нашите представи типологическото подобие за разлика от влиянието е най-интересно, когато възниква не само в невзаимодействащи помежду си литературни системи, но и при различни обществено-културни условия. В такава насока са изследванията на акад. Конрад пък и теоретическите постановки на акад. Храпченко, считани основателно за образцови в сферата на типологическите проучвания.³⁷ Такова едно разбиране дава основание да се търсят сходни процеси и тенденции при използването и трансформирането на различните жанрове-източници.

Изборът на жанр представлява определяне на езика, на който ще се осъществи обменът на информация, на него ще се предаде съобщението, нещо повече — самият той е съобщение. И докато жанрът е език, то неговите източници са едни от основните „езикови средства“. Според Елистратова³⁸ за английския просветенски роман те са: плутовският роман, нравоучителният очерк, комедията на Конгрив и съвременниците му, сатирата на Суифт и „Дон Кихот“. Бихме добавили още прециозната литература, Рабле и античният роман.

Всички те са непознати на българския книжовник от времето на Софроний, но той има свои, домашни източници. Те са други, но изпълняват аналогични функции и затова може би трябва да се потърси не само „несходното в сходното“³⁹,

³⁴ Срв. Фр. Де Санктис. История итальянской литературы. М., 1974.

³⁵ Срв. С. Мокульский. Итальянская литература. Возрождение и Просвещение. М., 1966.

³⁶ Д. С. Лихачов, след като характеризира жанра житие като „сложна структура“, като „асамблея“, добавя, че жанрова неяснота „имат предимно водещите произведения“. Срв. Славянские литературы (Международный съезд славистов. Прага, 1969) Доклады советской делегации. М., 1969, с. 29 и 33.

³⁷ Вж. Н. Конрад. Запад и Восток... и М. Храпченко. Творческая индивидуальность писателя и развитие литературы. М., 1975.

³⁸ А. Елистратова. Цит. същ., с. 23—100.

³⁹ В. Шкловски. Тетива. Варна, 1977.

но и сходното в несходните явления — различните източници на сравняваните литературни феномени.

До Софроний българинът познава богатия песенен и наративен фолклор, богослужебната литература, апокрифи, дамаскини и сборници със смесено съдържание. „История славянобългарска“ е маркирала появата на новата литература. Всички тези явления се превръщат в източници за Софрониевото житие.

От наративния фолклор идва увлекателното повествование, което е агент за проникването на наивния, битов реализъм, характерен за приказката и анекдота. По тази тяхна функция те са сходни с авантюрният роман, чиито сюжетни построения са „прецедент на реалистично изобразяване на обикновения живот — действителните, материално обусловени интереси и отношения между хората“⁴⁰. Естествено както при плутовския роман, така и при фолклора може да се говори само за наивен, битов реализъм. Така че, разглеждани като източници, авантюрният роман и наративният фолклор са аналогични явления — те влияят по сходен начин на литературното развитие. Това се дължи на факта, че те изпълняват сходни функции — на непретенциозно, развлекателно четиво.

По-незабележима е аналогията между проповедта и поучението, от една страна, и правоучителните очерци, от друга. Те битуват по доста различен начин — едните чрез ръкописни сборници, а другите в печата. Общото между тях е в насочеността им към обикновения, „среден“ човек, в нравствената им проблематика и в морализирането. При очерците се наблюдава и стремеж към задоволяване на интереса към любопитното, пикантното и екзотичното. У нас този интерес се задоволява, поне частично, и от различни четива, преработки на източни или балкански повести, поместени в сборниците заедно с проповедите и поученията. Така че до появата на журналистиката дамаскините и сборниците изпълняват някои от функциите на журналистическите очерци. Същевременно интересът към любопитното и екзотичното се задоволява и от фантастичната приказка. Не трябва да се забравя, че проповедта не изчезва на Запад през XVIII в.⁴¹

Трудно може да се намери източник на житието, аналогичен с комедията от времето на Конгрив. Сатирите на Суифт, романите на Рабле и Сервантес и прецизната литература също са неизвестни на българския книжовник. Само някои образци от античния роман са познати у нас — Александрията и Троянската повест, — и то в доста изменен вид. Но тук се изобръщат източниците на цял един силно развит жанр. Трудно може да се намери дори и един просвещенски роман, при който да се използват всички тези източници едновременно.

Основен източник за житието на Софроний е агиографският жанр. По силата на своето въздействие той може да се сравни с просвещенския роман, който като жанр е източник сам на себе си. Наистина вътрешножанровото новаторство на Софроний е много силно, но и просвещенският роман е един развиващ се, динамичен жанр.

Изцяло домашен източник са апокрифите. Те имат общи черти с религиозната литература и дори с агиографския жанр конкретно: това е проблематиката им. Същевременно те съдържат народното виждане на религията, те са най-добрата илюстрация на Лениновата мисъл за двете култури в класовите общества. Житието на Софроний остава в сферата на една обновена агиографска традиция, като същевременно я обогатява с елементи от апокрифната литература. Това са преди всичко битовото, принижено и неканонично разглеждане на високата религиозна проблематика. Сближаването с неканоничната религиозна литература, подпо-

⁴⁰ А. Елистратова. Цит. същ., с. 29.

⁴¹ Ценни сведения за проповедния жанр в Англия през XVIII в., за отпадането му от системата на художествените жанрове, но не и от обществения живот могат да се почерпят от романа на Х. Фийлдинг „Джоузеф Андрюз“

могнато от няколковековното отсъствие на българска църква, се извършва не-съзнателно при Софроний. Помага му и животът сред народа — естествената среда за разпространяване на апокрифите и фолклора.

Използвайки предходните литературни явления като източници, Софроний силно трансформира техните жанрови особености, както се убедихме при разглеждането на агиографския характер на „Житие и страдания“. Преобразуването на традиционните жанрове в източноевропейската литература през Възраждането е определено от Робинсон като „фактор в литературното развитие“⁴². Той открива борба между „противоположно ориентирани, но структурно еднотипни жанрове“. Израз на тази тенденция се забелязва при „Житие и страдания“, което има агиографска структура и същевременно е идеологически „противоположно ориентирано“ на традиционния житиеписан жанр. Може би е по-точно да се каже „различно ориентирано“.

Същото важи и за романа на XVIII в. На базата на просвещенската литература Шкловски извежда следното обобщение: „Запазването на обичайните форми увеличава яркостта и неочакваността на новото философско осмисляне на общите места.“⁴³ А именно към това се стремят писателите от „века на Волтер“⁴⁴.

И Софроний остава в рамките на добре познатия за обикновения читател житиен жанр, който по утвърдена от векове конвенция на възприемане насочва адресата към задължителни за жанра моменти като „светостта“ на централния персонаж например. По този начин се създават условия за по-пълно и особено за по-убедително възприемане на издигнатия от Софроний „повик за правата на човека“ според думите на П. Зарев.⁴⁵

От направените наблюдения върху жанровите особености на „Житие и страдания“ се вижда, че при него действуват тенденции, аналогични на тенденциите в жанровото развитие на литературата от западноевропейския XVIII в. Нещо повече — сходното жанрово развитие довежда до подобие в стилистическите особености. Ражда се един нов стил, който на Запад се характеризира със следните признаци: „икономичен, лишен от цветистост естествен език, утвърдителни формулировки, ясно изразени мисли; естествена лекота; приближаване на материала, доколкото е възможно, до простотата на математически формули; предпочитане езика на занаятчий, селяни и търговци пред езика на остроумници и учени.“⁴⁶ У нас Д. Петканова отбелязва при житието на Софроний „раждането на един нов стил“⁴⁷, който се характеризира с отсъствието на цитати от Евангелието, на подражателни сравнения, на средновековен психологизъм и абстрактност. Късата фраза, забележителната икономия на думи и използването на епитета говорят за връзка с фолклора, макар и неосъзната. Вижда се, че простотата, отказът от „литературност“ и стремежът към яснота са белезите, които маркират стилистичното сходство.

⁴² А. Робинсон. Преобразование традиционных жанров как фактор восточно-европейского литературного процесса в переходный период (XVI—XVIII вв.), Изв. АН СССР. Серия литературы и языка, т. XXVIII, в. 5, 1969.

⁴³ В. Шкловски, Художественная проза. М., 1961, 270.

⁴⁴ Най-ярко структурната еднотипност, съчетана с противоположна ориентираност, се забелязва при пародията. А тя разцъфтява през XVIII в. Пародират се не само прециозните романи на XVII в., а и античните („Кандид“); посмите на Омир, Хораций и Шекспир — едновременно (Поуп „Похитената къдрѝца“); италианската опера — т. нар. „балална опера“ на Фийлдинг и Гей; и дори новите просвещенски жанрове и творби. Романът-пътешествие и неговият шедевр „Робинзон“ е пародиран от Суифт; Фийлдинг пародира Ричардсън, а романът на Просвещението като цяло е окарикатурен от Стерн.

⁴⁵ П. Зарев. Бележит майстор на прозата и разказа. — В: Ив. Вазов. Съчинения. Т. VI. С., 1956, с. 5.

⁴⁶ Кеттл. Цит. същ., с. 72.

⁴⁷ Д. Петканова. Хилядолетна... с. 277—280.

Ауербах, придавайки по-друг смисъл на термина стил, пише за „привлекателен и своеобразно повърхностен среден стил, в рамките на който... започват да се сближават реализмът и сериозността“⁴⁸. Тука става дума за представяне на висока проблематика („сериозността“) чрез форми и похвати от неофициалната през XVIII в. литература („реализма“). Този процес е характерен не само за разглежданите от Ауербах Волтер и Прево, но и за Софроний, който представя високите агиографски проблеми в битово-анекдотичен стил. И така типологическото сходство в областта на стила е налице дори и в две различни тълкувания на този термин.

При разглеждането на типологическото подобие между „Житие и страдание“ и западноевропейския просвещенски роман се разкрива един от парадоксите на „ускореното развитие“ — след появата на едно произведение, типологически подобно с представителния жанр на една литературна епоха, след като нейният метод е усвоен чрез преводите,⁴⁹ това не се използва от българската литература, не се създава нито един „същински“ просвещенски роман. Преминува се напред, към по-късните литературни явления. Така се настига световният литературен процес, но не стеснява базата, върху която се изгражда по-новата литература. Тя използва сравнително ограничен кръг източници и това я лишава от желаното многообразие. Нещо повече — стеснила базата си, тя не използва и това, което вече е достигнато. Може би поради това и творби като историческите романи на Ем. Станев изглеждат непривични и стоят изолирано в съвременната ни литература.

⁴⁸ Э. Ауербах. Мимесис. М., 1976, с. 413.

⁴⁹ За усвояването на един литературен метод чрез преводи вж. Н. Конрад. Цит. съч., с. 342.